

FEHÉR BENCE

BÖLCS LEÓ NÉHÁNY SZÖVEGHELYÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

KIVONAT: Bölcs Leó Taktika c. művének XVIII. rendelete számos kelet-európai nép, köztük a honfoglaló magyarok („türkök” néven) hadművészetéről ismertet kortárs adatokat (IX–X. század fordulója). A kérdéses szöveghelyeknek több kiadása és magyar fordítása létezik, de egyes szöveghelyeket ezek eltérően értelmeznek. Kísérletet teszek néhány szöveghely értelmezésének korrigálására: ilyenek pl. a türkök állítólagos kincsvágya, a népnév potenciális felbukkanása a XVIII 22. bekezdésben (türkök vagy kurdok értendők?), az északi szkíták fekete-tengeri hadihajói.

KULCSSZAVAK: Bölcs Leó, Taktika, szövegkritika, türkök, rószok, kurdok

BENCE FEHÉR

ON THE INTERPRETATION OF CERTAIN PASSAGES BY LEO VI THE WISE

ABSTRACT: Chapter XVIII of Leo the Wise's work *Tactica* provides contemporary information (turn of the 9th–10th centuries) on the military tactics of numerous Eastern European peoples, including the conquering Hungarians (referred to as “Turks”). There are several editions and Hungarian translations of the texts in question, which interpret certain passages differently. I will attempt to correct the interpretation of some passages, such as the alleged greed of the Turks, the potential appearance of the name of the people in Chapter XVIII, section 22 (does it refer to the Turks or the Kurds?), and the Black Sea warships of the northern Scythians.

KEYWORDS: Leo the Wise, *Tactica*, textual criticism, Turks, the Ros people, Kurds

VI. (Bölcs) Leó kelet-római császár (886–912) hatalmas terjedelmű irodalmi életművéből a *Taktika* c. értekezése a magyar őstörténet szempontjából kardinális fontosságú mű, mivel XVIII. rendeletében viszonylag részletes adatokat ad a honfoglalókkal legalább részlegesen azonosítható Τοῦρκοι „türkök” népről. Ennek megfelelően a magyar történettudománynak igen régóta állandó hivatkozási pontja. Annak azonban, hogy ezek a hivatkozások megalapozottak

legyenek, alapfeltétele, hogy a császár eredeti, görög nyelven írt szövegét pontosan tudjuk megállapítani és érteni. Ilyen értelemben tehát a történeti kutatás a Bölcs Leó-szövegkiadás gyakorlatának és – lévén hogy történészeink már régóta nem folyékony olvasói a nehézkes, mesterségesen archaizáló bizánci görög szaknyelvnek – a magyar fordításoknak kiszolgáltató helyzetben van.

A *Taktika* kiadástörténete viszonylag egyszerű, de nem épp szerencsés. Az első, nagyjából szövegkiadásnak nevezhető megjelenés Meurshöz köthető 1612-ből,¹ érdemben változatlanul újra kiadta Lami 1745-ben,² és még a XIX. századi *Patrologia Graeca*-kiadás sem adott hozzá érdemi újdonságokat.³ Amikor a magyar történettudományba a mű beemelődött, kényszerűen mindenki ezt a nagyon kevés kéziratra támaszkodó, már akkor elavult szöveget használta. (Itt nincs értelme kitérni több, szintén nagyon elavult XVI–XIX. századi nyugat-európai fordításra.) Ezután azonban a magyar klasszika-filológia történetének egyik legnagyobb teljesítményeként Vári Rezső adta ki a mű egy évszázadig érvényes, több szempontból még ma is mérvadó kiadását.⁴ A probléma azonban az, hogy ez a kiadás csonka, csak a XIV. rendeletig jut el, és ha a minket érintő XVIII. rendeletnek volt hitelesnek mondható szövege, az csak annak köszönhető, hogy ezt Vári már jóval korábban külön közölte egy magyar fordítással.⁵ A XIX. rendelet – mint látni fogjuk, ennek is van minket érintő vonatkozása – például hozzáférhetetlen maradt. Teljes és modern Bölcs Leó-szöveget (egyébként döntően Vári eredményeire alapozva) csak George Dennis 2010-ben megjelent kiadása és fordítása óta birtoklunk,⁶ ez persze még alig tudott a magyar kutatásra hatni (és sajnos gyaníthatólag

1 *Leonis imp. Tactica, sive de Re militari liber*. Ioannes Meursius Graece primus vulgavit et notas adjecit. Ioannes Balduinus, Lugduni Batavorum, 1612.

2 *Ioannis Meursi operum volumen sextum* ex recensione Ioannis Lami. Regiis Magni Etruriae ducis typis, Florentiae, 1745. col. 1209–1418.

3 *Leonis imperatoris Taktika*. Ed. J[acques]-P[aul] Migne. (Patrologiae cursus completus, Series Graeca 107.) J.-P. Migne, Paris, 1863. col. 672–1094.

4 *Leonis imperatoris Tactica*. Ad librorum mss. finem edidit, recensione Constantiniana auxit, fontes adiecit, praefatus est R[udolphus] Vári. I–II. (Sylloge tacticorum Graecorum 3.) Budapestini, 1917–1922.

5 Vári 1900.

6 Dennis 2010.

nem a görög eredeti által, hanem Dennis egyébként színvonalas angol fordításán keresztül).⁷

A kiadások ugyanis csak fordításon keresztül fejtik ki hatásukat, de legalább e tekintetben már régóta jobban állunk. Az első magyar fordítás, Szabó Károlyé, szigorúan csak a magyar vonatkozású caputokat érintette.⁸ Noha majdnem 175 éves, és csak a legelavultabb szövegkiadásokon alapult, értelmezése logikus és jórészt ma is használható; természetesen a már említett Vári-féle, egyetlen rendeletre korlátozódó fordítás általában megbízhatóbb. De úgy látszik, Moravcsik Gyula szerint volt mit javítani rajta, mert a Vári-kiadás változatlan görög szövegét használva készített egy harmadikat (csak a magyar vonatkozású passzusokról).⁹ Tanulságosak a két fordítás eltérései ugyanazon szöveg értelmezésében, de mivel ma már van még frissebb szöveg, vélelmezhető volt, hogy mindkét fordítást le kéne cserélni egy ezen alapulóra. Ezt a legújabb fordítást én készítettem, 2025-ben jelent meg, s a történelem során először Leónak teljes magyar szövegét adja, mind a húsz Rendeletet.¹⁰ A fordítás készítése során bukkantak elő azok a szövegkritikai problémák, amelyeknek megoldására tanulmányomban most kísérletet teszek.

Vári Rezső kiadása elvileg közel lehetne az elérhető legközelebbhez, ugyanis a ma ismert kéziratok közül csak egy másodrendűt¹¹ nem használt fel, és már azonosítani tudta a Maurikioszra mint forrásra visszamenő szakaszokat is.¹² Nem véletlen, hogy mind Moravcsik későbbi részfordítása, mind a ma legfrissebb Dennis-féle kiadás csak kevés részletben tér el tőle, és kon-

7 Legalább említi, bár nem sokban használja fel a művet Bollók 2017, 1304. Nem magyar vonatkozású részeket (5–6. rendelet) felhasznál Tösér 2013, 417.; a gyakorlati értelemben vett használatlanságát szépen mutatja Tösér 2015, 136.: megadja ugyan a forráshelyet Dennis kiadásában, de Vári fordításában idézi.

8 Szabó 1851/52.

9 Moravcsik 1951; Moravcsik 1988, 16–23. (A két megjelenés szövege nem teljesen azonos, a későbbiben a fordítás enyhén át van dolgozva, de a változtatások nem jelentősek.)

10 VI. (Bölcs) Leó: *Taktika*. Fordította: Fehér Bence, a jegyzeteket írta: Fehér Bence és Kákóczki Balázs, a bevezető tanulmányt írta: Kákóczki Balázs. HUN-REN BTK Magyar Östörténeti Kutatóközpont – HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet – PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2025.

11 Codex Barberinianus Graecus II.17.

12 Vári 1900, 3–4.

jektúráit többségében átveszi. Moravcsik Gyula után Magyarországon filológiai szempontból Bölcs Leóval senki nem foglalkozott, hiszen legalább a mű XVIII. rendeletének azt a viszonylag rövidebb szakaszát végérvényes szövegűnek gondolták, amely a „türköket” mutatja be¹³ – és ezt három élvonalbeli kutatónk feldolgozásában is megismerhették –, s vélhetőleg az utóbbi félszáz évben görögül nem is olvasta senki, csak fordításban.

Valóban azt hihetnők, hogy ilyen előzmények után ez a szakasz stabil, véglegesnek mondható értelmezéssel rendelkezik – feltéve, hogy a legújabb szövegkiadás a kézirati hagyomány újraértelmezésével nem hozott létre új szövegvariánsokat, de ebben a rövid szakaszban ilyen nemigen történt. Mindig minden klasszikus szöveg értelmezésénél fennáll viszont a probléma, hogy egyes kifejezések többértelműek; katonai szakkifejezések is,¹⁴ de néha az egyszerű „hétköznapi” szavak is – ennek persze az az oka, hogy Leó császárnak ezek nem hétköznapi szavak voltak, hiszen egy mesterségesen archaizált görög műnyelven írt, és egész stílusának nehézkessége alapján ennek nem volt olyan mestere, mint sok más kései történetíró, akár Prokopiosz vagy Agathiasz, de akár későbbiek is. Egy nagyon egyszerű ilyen eset van a rendelet 45.¹⁵ caputjában:

Περίεργα δέ εἰσι τὰ Τουρκων φύλα καὶ κρύπτοντα τὴν βουλήν αὐτῶν, ἄφιλα δὲ καὶ ἄπιστα ὄντα, καὶ διὰ τῆς ἀπληστίας τῶν χρημάτων κρατούμενα ὄρκου περιφρονοῦσι ...

13 *Tactica* XVIII 41–73.

14 Így például ἄρχη jelenthet csapattestet vagy parancsnokságot (nem beszélve a szó gyakori köznapi jelentéseiről, mint pl. hatalom); ἐλασία lehet lovasroham és evezősor, ἐκτάττω felsorakoztat és besoroz. Ezeknek azonban legalább a szövegkörnyezet rendszerint elárulja a használati módját, de ember legyen a talpán, aki minden helyzetben meg tudja határozni, hogy ὄπισις éppen fegyverzet, fegyvernem vagy felfegyverzés; πάροδος felvonulás, felvonulási útvonal vagy átjáró; σημεῖον hadijelvény, jel vagy célpont. Néhány ilyen jelentéspár kritikusan megváltoztatja egy szöveg hely értelmét: pl. VI 26.: παραμήριον combvért vagy combon viselt törz? És állandó problémát jelent, hogy a nagyon gyakori τάξις szót egy adott helyen hogyan értsük: 1. elrendez(őd)és, alakzat, 2. beosztás, 3. hadrend, vagy akár állhat a τακτική 'taktika' szó helyett is. A későbbiekben a τάξις értelmezési problémáira be is mutatok egy szintén a honfoglalókra vonatkozó példát (XIX 41. caput).

15 A caputbeosztást a Dennis-kiadás szerint közlöm. Vári és nyomában Moravcsik (1988) caputbeosztása ettől sajnos enyhén eltér, így az itteni 45. és 43. caput náluk 47. és 45.

A *περίεργα* szónak egész sor egyenértékese lehet más-más szövegösszefüggésben, így Szabó Károly ’óvatos’, Vári ’álnok’, Darkó ’ravasz’, Moravcsik ’kíváncsi’ jelentésben vette.¹⁶ Itt sajnos az összefüggés semmitmondó, annyi világos, hogy inkább negatív tulajdonságot jelöl; véleményem szerint a két legvalószínűbb megoldás ’babonás’ és ’kíváncsi természetű’, a szövegkörnyezethez mindkettő egyformán illik. Ilyen esetekben nem lehet vitathatatlan, végérvényes fordítást adni, még ha történeti érvek alapján egyik vagy másik értelmezést preferálhatjuk is. Az adott szöveghelyen jómagam, bár a kiadásnál kényszerűen döntöttem,¹⁷ egyformán megengedhetőnek tartom mindkét értelmezést:

Babonások/kíváncsi természetűek a türk törzsek, a terveiket eltitkolják, mivel baráttalanok és megbízhatatlanok, és a kincsek iránti telhetetlenségük uralma alatt az esküt is lebecsülik ...

Viszont az adott helyen a „kincsek iránti telhetetlenség” egészen egyértelmű, és éppen ez mutat rá, hogy kevéssel előbb, a 43. caputban a magyarok gazdagságáról a császár finoman szólva is kétértelműen nyilatkozik:

πολύανδρόν ἐστι καὶ ἐλεύθερον τοῦτο τὸ ἔθνος, μελέτην μόνον ποιούμενον παρὰ τὰς ἄλλας πολυτελείας καὶ τὴν εὐπορίαν τὸ ἀνδρείως διακεῖσθαι πρὸς τοὺς ἰδίους ἔχθρους.

A kiadások-fordítások így természetesen két csoportra bonthatók; az időrendben korábbi történeti hagyományt még Szabó Károly alapozta meg fordításával: „Népes és szabad ezen nemzet s minden kényelem és élvezet fölött arra törekvő, hogy ellenségei ellen magát vitézül viselje.”¹⁸ Egész más volt azonban

16 Szabó 1851/52, 304.; Vári 1900, 34.; Darkó 1915, 109.; Moravcsik 1951, 340.; Moravcsik 1988, 18.

17 Tulajdonképpen csak azon az alapon, hogy a „kíváncsi természetűek” jelentés a felsorolás következő elemével olyan érdekes, bár logikus ellentétpárt alkotna, amit megérzésem szerint az általában aggályosan pontoskodó császár nem csak szó nélkül leírna, hanem kommentálna is.

18 Szabó 1851/52, 303. 45§. Egy századdal később Moravcsik fordítása még élesebben fogalmaz (Moravcsik 1951, 340. = 1988, 18.): „...egyéb pompát és bőséget mellőzván, csupán arra van gondja, hogy vitézül viselkedjék a maga ellenségeivel szemben.” De pontosan ugyanúgy érti Dennis kiadása is (Dennis 2010, 455.): „More than on wealth and other forms of extravagance, they focus their attention only on conducting themselves bravely against their own enemies.”

Vári Rezső javaslata: „férfiakban bővelkedő és független ez a nemzet, és egyébkénti pompa kifejtése és gazdagsága mellett csak arra van szorgalmatos gondja, hogy a maga ellenségeivel szemben vitézül viselkedjék.”¹⁹ Vagyis, a *παρὰ* előjáró talán legkézenfekvőbb értelmében, nem tagadja a pompát és gazdagságot, csupán azt állítja, hogy ezek *mellett* csak egyetlen további szempontot vesznek figyelembe. Noha nyelvtanilag a másik elképzelés is teljesen korrekt, a történeti szituáció alapján értelmezésünknek szükségszerűen ezt, és nem Szabó Károly és Moravcsik Gyula megoldását kell követnie: történetileg hiteltelen²⁰ és a mű belső koherenciája szerint is elfogadhatatlan, hogy akár az eredeti türkök, akár a magyarok a jólétet és fényűzést „mellőzték” volna a harci erény kedvéért, ha már két caputtal később a császár mérhetetlen kincsvágyukról ír. (Egyébként mindkét szakasz egyformán Maurikiosz *Sztratégikon*jából²¹ került be a *Taktikába*, tehát eredetileg a türkökre vonatkozott: de Leó a korábbi szakaszt kissé kibővítette, így ez a jólétről való félmondat tőle származik.²² Ebből csak annyi következik, hogy az önellentmondás nem Maurikioszé, csak Leóé lenne.²³ Ennyire közel egymáshoz mégsem hihető, hogy figyelmetlenül két teljesen ellentétes állítást tesz, arról nem is beszélve, hogy a jólét „mellőzése” éppen nem egyeztethető a kortárs tapasztalattal. Márpedig aligha volt más oka Maurikiosz kiegészítésére, mint hogy az ő korában már nem pontos információt javítsa.)

Ennek fényében határozottan a következő megoldást kell javasolnunk:

-
- 19 Vári 1900, 33. Vári értelmezését követte Darkó 1915, 98., 107. is egészen részletes indoklással (hivatkozva az arab kútfők párhuzamos adataira is).
- 20 Szabó Károly még esetleg tarthatta ezt hihetőnek, hiszen az ő korában a honfoglalók régészeti hagyatékát jószerivel nem ismertük (egy-két lelet, mint pl. a benepusztai, kivételével). Moravcsik esetében szinte érthetetlen, hogy a honfoglaló elit gazdag sírleletei ismeretében hogyan képzelhette, hogy Bizáncban az a hír terjedhetett volna, hogy a magyarok megvetik a fényűzést.
- 21 Maurikiosz, *Sztratégikon* XI 2. (Magyar fordításban ld. Kató–Kákóczki 2023, 172.)
- 22 Darkó 1915, 98. éppen a bővítést tekinti bizonyítéknak arra, hogy Leó kortárs megfigyelés alapján észszerűen javítja Maurikioszt (akit ő persze nem Maurikiosznak, hanem Hérakleiosznak hisz).
- 23 Persze van olyan elképzelés (vö. Kákóczki 2025, 22.), hogy a Taktikában valóban sérül a belső koherencia, mivel az első megjegyzés csak a kortárs magyarokra igaz, a második csak a türkökre.

Ez a nép nagy létszámú és szabad, csak arra fordítanak figyelmet – más fényűzésektől és a jóléttől eltekintve –, hogy az ellenségeikkel szemben bátran viselkedjenek.

A 73. caputban, ahol a császár a „türkökkel” szembeni harci tevékenységre tesz javaslatot, szintén kétértelmű a szöveg, de véleményem szerint a megfelelő jelentés könnyedén kiválasztható: δοκιμάσης τὸ χρήσιμον τοῖς ἐκ πολλῆς γυμνασίας παρά τισιν ἐφευρισκομένοις στρατηγήμασί τε καὶ παρατάξεσιν; ἢ ὅτε καιρὸς ἀπαιτῆ, καὶ ἀντιστρατεύεσθαι πρὸς αὐτὰ. Vári és Moravcsik fordítása²⁴ formailag ugyan lehetséges, de minden logikát mellőz: „kipróbálnád hasznos voltát azoknak a némelyektől hosszas gyakorlat gyümölcseként kieszelt hadi fortélyoknak és parataxisoknak, avagy pedig azokkal ellenkezőképpen vezesd a sereget a hadba”, illetve „kitapasztald azoknak a haditerveknek és harcászati rendeknek a hasznát, amelyeket egyesek sok gyakorlat után kieszeltek, vagy ha az alkalom úgy kívánna, hogy azokkal szembehelyezkedhessél”.

Az αὐτὰ legközelebbi lehetséges denotátuma valóban a στρατηγήμασί τε καὶ παρατάξεσιν, de alig hihető, hogy Leó épp arra buzdítaná beosztottait (illetve az utókort), hogy ellenkezőképpen tegyenek az általa nagy fáradsággal összehordott taktikai anyagnak. Vonatkozhat viszont a névmás egy egész, korábbi mondatra is, amelyben a türkök hadi szokásait összefoglalólag nevezi meg; ez esetben itt a türkök által használt haditerveket/hadrendeket kell érteni,²⁵ amelyekről a parancsnok nem is eltérően cselekszik, hanem a megfelelő ellenakciót alkalmazza. Ennek megfelelően a valószínű fordítás: *kipróbáld a hasznát azoknak a haditerveknek és hadrendeknek, melyeket sok gyakorlatból találtak fel egyesek, vagy mikor az alkalom megköveteli, ellenlépéseket is tehess velük szemben.*

Kisebb horderejű, de hasonló problémával állunk szemben a 83. caputban (a frank és langobárd harcászatról), ahol a görög szöveg a következő: Ἀπράγμονες

24 Vári 1900, 44. (az ő közlésében ez a 76. caput), ill. Moravcsik 1951, 343–344. = 1988, 23. (az 1988-as kiadásban 77. caput). (Szabó fordítása sajnos ennél hamarabb abbamarad.)

25 A 41. caputban ugyanis elismeri, hogy a türköknek a rómaiakéhoz hasonló hadi rendszerük van, alakzatban is tudnak küzdeni, így nyilván alkalmazhatnak a Leó által leírtakkal egyező taktikai megoldásokat.

δέ εἰσι καὶ πάσης ποικιλίας καὶ ἀσφαλείας ἐκτὸς καὶ τῆς τοῦ συμφέροντος γνώμης. διὸ καὶ τάξεως περιφρονοῦσι καὶ μάλιστα τῆς καβαλλαρικῆς.

Tétlenek/kényelemszeretők/közügyekkel nem törődők (?), minden ravaszság, állhatatosság és egybehangolt döntés nélkül. Ezért semmibe veszik a *hadrendet/alakzatot/beosztást (?)* is, még hozzá leginkább a lovasságit.

Annyi mindenestre egyértelmű, hogy (Maurikiosz²⁶ és nyomában) Leó egy nyugat-európai tulajdonságot erkölcsileg negatívan értékeli. Persze a barbár népekhez eleve ilyen szemlélettel állnak, ami alól csak néha, az eltagadhatatlan katonai tapasztalat alapján emelik ki egy-egy nép egy-egy jellemvonását.²⁷ Semlegesen tekintve olyan életmódbeli jelenségről van szó, amely a bizánci *ars bene vivendi*hez képest a passzivitás irányába mozdul el. Ezért fordítom, jobb híján, a viszonylag semmitmondó – és Leóhoz hűen negatív – *tunya* jelzővel. Itt is hozzáadódik a probléma, hogyan értsük a τάξις szót: alakzat, elrendezés, beosztás, vagy (= παράταξις) hadrend. Minthogy itt specifikusan lovas τάξις-ről van szó, és a 79. caputból világos, hogy Leó a frank-langobárd lovassági felállást úgy értelmezi, mint amely nélkülözi a hadrendet,²⁸ okkal feltehető, hogy hadrendre gondol.

A vállalható megoldás tehát ez: *Tunyák*, minden ravaszság, állhatatosság és egybehangolt döntés nélkül. Ezért semmibe veszik a *hadrendet* is, még hozzá leginkább a lovas [hadrendet].

Ritkább, de nem példátlan, hogy maga a görög szöveg legyen vitatható: a kézirati hagyomány variánsaiból minden kiadás kirakhat egyes helyeken eltérő mozaikot, így Dennisnek is van jónéhány konjektúrája Várihoz képest, de még olyan szükséges szövegjavítás is előfordul, amit ő sem vett észre. Ennek érdekes esete szintén a sztyeppe-zónából, ámde meglepőleg a tengeri hadvise-

26 Maurikiosz, *Sztratégikon* XI 3. Az eddig egyetlen magyar feldolgozás (Kató–Kákóczki 2023, 175.) egészen másként érti az első mondatot, amivel semmiképp nem érthetek egyet: „Nem törődnek az összetett dolgokkal, a biztonsággal, de még a saját javukkal sem.”

27 Így pl. éppen a magyarok katonai rendszere pozitív példa a fentebb említett 41. caputban.

28 XVIII 79.: τάσσονται δὲ ἐν ταῖς μάχαις εἴτε πεζοὶ εἴτε καβαλλάριοι οὐκ ἐν μέτρῳ τινὶ ὠρισμένῳ καὶ ἐν τάξει ἢ ἐν μοῖραις ἢ ἐν μέρεσι, καθάπερ Ῥωμαῖοι. Itt egyértelmű, hogy a τάξις szót a μέρος-nál és μοῖρα-nál (egység, ill. kb. ezredszintű alakulat) magasabb szintű taktikai egység, tehát παράταξις értelemben használja.

lés leírásánál bukkan elő (XIX. rendelet 77.). A szöveg a modern Dennis-féle kiadás szerint így van:²⁹

οὐ γὰρ ὁ αὐτός ἐστιν στόλος τῶν πλοίων τῶν τε Σαρακηνῶν καὶ τῶν λεγομένων Βορείων Σκυθῶν. οἱ μὲν γὰρ Σαρακηνοὶ κουμβαρίοις χρώνται μείζοσι καὶ ἀργότεροις, οἱ δὲ οἷον ἀκατίοις ἐλάττοσι καὶ ἐλαφροτέροις καὶ ταχίνοις οἱ Σκύθαι. διὰ ποταμῶν γὰρ εἰς τὸν Εὐξείνιον ἐπίπτοντες πόντον οὐ δύνανται μείζοσι χρῆσασθαι πλοίοις.

Az *apparatus criticus*ből kiderül, hogy a τῶν λεγομένων Βορείων Σκυθῶν szavak mellett van egy szövegvariáns: καὶ τῶν λεγομένων Ῥῶς ἤγουν Βορείων Σκυθῶν. Általában a XIX. rendelet varia lectióival óvatosan kell bánni, mivel kifejezetten kevés kéziratban szerepel: ezt a konkrét caputot sajnos csak a W (Vindobonensis phil. Graecus 275) és A (Ambrosianus B 119 sup. (139)) tartalmazza. A Dennis által hozott szöveg a W-é, a variáns az A-é. Egyértelmű, hogy általában a W az értékesebb,³⁰ ezért vette az A szövegét értelmező bővítésnek.

Ha a két verziót Leó általános szövegalkotási gyakorlata felől nézzük, épp fordított szövegfejlődés gyanítható. Gyakorikak az „Y, az úgynevezett X” magyarázó szerkezetek, hozzátartoznak Leó jellemző fordulatkészletéhez és stíláris szemléletéhez.³¹ Ilyenkor az X (főleg katonai szakkifejezésekben) a kurrens bizánci nyelvhasználatot tükrözi, az Y viszont a – Leó stíluseszményének megfelelő – klasszicizáló kifejezőmód, amelyet kommentár nélkül közöl, ha az érthető, de ha ő is tudja, hogy az olvasó nem tudná azonosítani, akkor segítség-

29 Dennis 532. (Vári ezt a rendeletet már nem adta ki, így ez az egyetlen használható kiadás; de a *Patrologia Graeca* elavult kiadása is Dennisével azonos szöveget hoz, col. 1012.)

30 Vö. Vári 1900, 4. és vele lényegében egyezőleg Dennis 2021, xi., xiii. (Egyébként figyelemztet rá, hogy előfordul, hogy az A alapján lehet javítani a W romlott alakját.) Ez nem a kódexek kora miatt van, hiszen mindkettő a X. század 2. felére tehető (Vári i.h. még úgy vélte, hogy az A XII. századi), hanem mivel a W egészen közeli leszármazottja az ismert legmegbízhatóbb kéziratnak, a Mediceo-Laurentianus graecus Plut. 55, 4-nek.

31 Néhány jellemző példa: IX 27. παρόδους ἤγουν τὰς λεγομένας κλεισιούρας ἄτjάρo, úgynevezett kleiszúra; X 11. τένταν ἦτοι τὸ λεγόμενον καμάρδιν ἴsátor, úgynevezett kamardion; XII 37. τοὺς λεγομένους δεποτάτους, τοῦτ' ἔστι τοὺς ἐπιμελητὰς ἴγυνεvezett deputatus, azaz betegápoló; XIV 60. τῶν ὀπλιτῶν, ἦτοι τῶν λεγομένων σκουτάτων ἴnehézfegyverzetῦ, úgynevezett scutatus; XVII 7. διὰ μικρῶν πλοιαρίων, τῶν λεγομένων μονοξύλων ἴkis hajócska, úgynevezett *monoxylon* (bodonhajó). Ennél még sokkal gyakoribb, hogy csak az „úgynevezett X” tagot mondja ki, pl. IX 76 τοῦ λεγομένου τούλδου ἴaz úgynevezett málha.

képpen, az „úgynevezett” megjegyzéssel megadja a tényleges alakot. A későbbi kéziratokban is előfordulnak bővítő, magyarázó variánsok, de azok más szerkezetet mutatnak,³² egyébként pedig másutt is van rá példa, hogy ezek éppen elhagyják az „úgynevezett X” kiegészítést.³³

A szöveg teljesen illik ebbe a sémába: az „északi szkíták” olyan ősi, klasszikus generikus elnevezés, amelyet használni a legjobb ízlésre vall; a „rószok” a IX. századnál korábbi nyelvhasználatától idegen, valószínűleg Leó kortársainak egy része számára is értelmezhetetlen népnév, amelyet helyettesíteni illik; ugyanakkor a helyettesítés önmagában nem elegendő, hiszen „északi szkíta” lehet a dunai bolgároktól és magyaroktól a legtávolabbi közép-ázsiai nomádokig bárki.

A W olvasata: „az úgynevezett északi szkítáké”, ennek alapján biztosan torzult. A klasszicizáló, a IX. században kortárs tartalommal nem bíró szkíta népnévhez az „úgynevezett” jelző társítása érthetetlen volna; az egyetlen reális megoldás, hogy e jelző mellől a jelzett szó kiesett. Az A olvasata ezt a problémát megoldja, és a *rósz* népnév tartalmilag is helyes lehet. Az arab forrásokban is ez a varégek (vikingek) neve, s az ezt követő magyarázat – δια ποταμῶν γὰρ εἰς τὸν Εὐξείνιον ἐμπύπτοντες πόντον οὐ δύνανται μείζοσι χρῆσασθαι πλοίοις „mivel folyókon érik el a Fekete-tengert, nem használhatnak nagyobb hajókat” – tökéletesen illik a történeti keretbe, a IX/X. század fordulóján a varégekra nagyon is jellemző képet mutat.³⁴

Így hát minden valószínűség szerint a XIX. rendelet 77. caputja egy eddig fel nem ismert adatot jelent a Fekete-tenger övezetében a varégek aktivitására a IX/X. század fordulóján, pontos fordításban: *nem ugyanolyan a szaracénok hajóhada és az úgynevezett rószoké, azaz északi szkítáké. A szaracénok ugyanis*

32 Néhány véletlenszerű példa: XIV 30. „egymást váltogatva {váltásban}”, XV 5. „üresen {és őrizetlenül}”, XV 26. ἀλακατιῶν {ἢ τετραρέων} (hadigéptípus-nevek), XV 62. „korlátozva vannak {és erre nem képesek}”, XVII 29., XVIII 52. „egymás közelében {sűrűn}”, XVIII 79. „{az ellenségek közt} hátramaradnak”, XVIII 97 „meghatározott idő {letelte} után”; hosszabb magyarázatok: XVIII 89., 96. Összességében azonban gyakoribb, hogy az újabb kéziratok éppen elhagynak feleslegesnek gondolt szavakat.

33 Pl. X 11., XII 61., 85., XIV 91., XVII 50., 77., XVIII 7. A XIV 66-ban mindkét kifejezést egyetlen klasszikussal helyettesíti! Ellenpélda, ahol az újabb kéziratok őrzik meg a kiegészítést: XII 14. (Dennis 2010, 200. ezt el is fogadja hiteles szövegnek.)

34 950 körül részletesen leírja Bíborbanszületett Konstantin is, *De administrando imperio* 9. Vö. Bollók 2017, 1299., 1323.

nagyobb és lassabb sajkákat (κουμβάριον) használnak, amazok meg (a rószok) afféle kicsi, könnyedebb, fúrge akatioszokat. Ugyanis mivel folyókon keresztül érik el a Fekete-tengert, nem használhatnak nagyobb hajókat.

Hozzátehetjük, hogy ennek a magyar őstörténet szempontjából is megvan a maga jelentősége.

A XVIII. rendelet elején, tehát még az egyes népek bemutatása előtt van egy további köztudottan ambivalens szöveghely (XVIII 22.), ahol a kézirati hagyomány nem egységes. A hagyomány egyik ága határozottan a „türköket” említi, a másik eltérő névalakot hoz: Τουρκων (AVBE kéziratok) és Κούρτων (MW kéziratok).³⁵ A szöveg maga így szól:³⁶

μέγα γὰρ ὄπλον καὶ δραστήριον ἢ τοξεία, καὶ μάλιστα κατὰ τῶν Σαρακηνικῶν ἐθνῶν καὶ Τουρκων/Κούρτων, οἷς τὸ πᾶν τῆς νίκης ἐν ἐλπίδι τῆς παρ’ αὐτῶν τοξείας κεῖται.

Ugyanis nagy és hatékony fegyvernem az íjászat, és pedig leginkább a szaracén és türk/kurd népeknél,³⁷ akiknek a náluk [alkalmazott] íjászat reményén alapul minden győzelem.

Tartalmilag nincs semmi akadály, hogy a mondatot a honfoglalókra vonatkoztassuk: ellenkezőleg, kiválóan megfelel annak a topikus szemléletnek, ahogy a néhány évtizeddel későbbi nyugat-európai írók szemlélik a magyarokat. Ez volt a hazai kutatás első reflexiója is, Szabó Károly pontosan így fordította a szö-

35 Az MW csoport a már említett Mediceo-Laurentianus Graecus Plut. 55, 4 és Vindobonensis phil. Graecus 275 kódexekből áll (Vári még ezeknek néhány kifejezetten kései másolatát is figyelembe vette). Az AVBE csoport igen sok másodlagos kézirat mellett (melyeket Vári még mind felhasznált szövegkiadásához, Dennis már nem hivatkozik rájuk) a következő, az A-nál kevéssel későbbi kódexeket foglalja magába: Codex Barberinianus Graecus II 97 (276), Codex Vaticanus Graecus 1164, Codex Scorialensis Graecus Y-III-11. Vö. Dennis 2010, x–xii. A két csoport különbségei elég jelentősek, amellet, hogy az M a legkorábbi ismert, X. sz. közepi kézirat, az MW rendszerint tartalmazza a Leó stílusára jellemző karakterisztikus fordulokat, az AVBE hajlamos ezeket parafrázálni.

36 Ez Bölcs Léonak saját szövege, amelynek nincs előzménye se Maurikiosznál, se más antik írónál.

37 Vári így fordította: „a kurdok ellenében”, és ennek alapján magam is (Fehér 2025, 248.: „kurd népekkel szemben”); ez következne a κατὰ előljáró klasszikus jelentéséből, azonban a szövegkörnyezetből logikusabb, hogy magának az adott barbár népnek a tipikus eljárásáról legyen szó, és ezt az előljáró posztklasszikus értelmével nyugodtan el is fogadhatjuk.

veget.³⁸ Vári Rezső kiadása azonban általános kiindulási pontjának vette, hogy az M és W kéziratok megbízhatóbbak, egyedi olvasataik jobbak, mint a szorosan összefüggő AVBE kéziratcsaládéi – és ez nagy vonalakban bizonyosan igaz is. Az AVBE időben későbbi csoport, tehát itt alapjaiban a *recentiores deteriores* elv alkalmazásáról van szó, de ezt az elvi szinten túl a mű több helyén gyakorlati példák is alátámasztják. Ebből következőleg³⁹ a Κοῦρτων olvasatot kell elfogadnunk, és ezt Vári úgy oldotta fel: *kurdok*.⁴⁰ Ismét csak tartalmilag nézve, ez ellen sem vethetünk kifogást, az íjászat alapvető fegyvernem volta a (leginkább a keleti Taurus-hegységbe lokalizálható, arab és poszt-szászánida hatások befolyásolta hadművészetű) kurd törzsekre is igaz lehetett. Így a honfoglalókra vonatkozó bizánci források száma pedig egy nem túl jelentős említéssel csökken. A modern szövegkiadás Várit követi,⁴¹ így az értelmezések többsége ma ebből indul ki, de pl. Moravcsik a maga fordításában, bár megjegyzi a kurdok lehetőségét, a türkök mellett teszi le voksát.⁴²

Míg a 46. caputban Moravcsik aligha helyesen adta fel Vári értelmezését, itt azzal szemben jogos kételyek ébredhetnek. A Κοῦρτοι nép alatt biztosan a kurdokat kell-e értenünk? (Hiszen a névalak enyhén eltérő.) Theophanes Continuatusban olvasható egy hasonló névalak,⁴³ amely egyértelművé teszi, hogy ez lehetséges, hiszen nála a név nem vonatkozhat másra. Ezt a leírt esemény térbeli lokalizálása bizonyítja (I. Baszileiosz császár 878-as Tephriké elleni hadjárata, ahol a megadott helynevek Közép-Kappadokián át délre Tarszoszig, majd

38 Szabó 1851/52, 301. A szöveg már nála is választás eredménye, mivel ő a *Taktika* Lami-féle kiadását használta, amely használta az M kéziratot is, tehát ismerte mindkét lehetséges opciót.

39 Ez természetesen csak következtetés, Vári az *apparatus criticus* adott pontjában nem magyarázza, miért így választott, illetve nem utal arra sem, hogy Szabó Károlyhoz képest elmentés a nézete.

40 Vári 1900, 23. Mindazonáltal ő is tudta, hogy az olvasat igazolásra szorul, ezért felkutatott egy analógiát, adata szerint Theophanes Continuatus egy helyen (*Theoph. Cont.* V 49.) tartalmazza ugyanezt a népnevet. A Theophanes Continuatus néven ismert történeti kompiláció V. könyve az általános nézet szerint VII. Konstantin korára (szerzőségére?) megy vissza, tehát elfogadható érv arra, hogy a népnevet már ismerhette az ő apja is.

41 Dennis 2010, 447.

42 1988, 16. 5. j. (Moravcsik 1951: ez a rész hiányzik.)

43 *Theoph. Cont.* V 49.

feltehetőleg keletre és az Euphratész mentén északra vonatkoztathatók⁴⁴). Leó szövegéből azonban helyre egyáltalán nem következtethetünk, és jelen tudásunk szerint ez lenne a szó első ismert előfordulása. A következő ismert adat pedig Mikhaél Pszellosznál van, ugyanebben az alakban.⁴⁵ Rendkívül ritka névről van tehát szó, akikre vonatkozott, bármily közel laktak, alig-alig kerültek a bizánci állam szemhatárára;⁴⁶ s Bölcs Leó életművében sehol nem említi őket másutt. Márpedig ha ennek a népnek bármi katonai jelentősége volt a szemében, miért csak egy ilyen mellékes megjegyzésben emlékezik meg róla?

De az olvasat maga is vitatható: mint a rószoknál láttuk, van rá példa, hogy az A(BVE) kézirat(csoport) igenis megőrzi az eredeti alakot. Ilyen példák, ha ritkán is, de másutt is előfordulnak a műben.⁴⁷ A Τοῦρκων olvasat pedig eliminálná azt a problémát, hogy miért volt megnevezendő épp ez a nép. A modern kiadásokban megszüntetett olvasatot (és ezzel a honfoglalókra vonatkoztatást) tehát nem vethetjük el, sőt alighanem valószínűbb is, mint a „kurdok” feltételezése.

A Taktika szövegkritikai problémáiból csupán néhányat villantottam fel – viszont azokat, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a magyar őstörténet problémáihoz. A terjedelmes mű egésze még számos olyan szövegkritikai érdekességet tartogat a bizánci filológiával foglalkozóknak, amelyek a legújabb, Dennis-féle kritikai kiadás után is relevánsak. A magyar őstörténetben ezeknek nincs jelentősége, így jelen helyen ezeket boncolgatni felesleges; viszont a fent tárgyalt szöveghelyeknek akár a (remélhetőleg) végleges és helyes értelmezése, akár a többféle lehetséges értelmezés megnyitása hasznos adalékot jelent a magyar őstörténet forrásainak kutatásában.

44 Kaiszareia (= Mazaka) és a mellette levő Argeion-hegy, Kolóneia (= Arkhelaisz), Tarszosz, az attól Média irányába eső „manicheus városok”, és csak ezek után következnek a Κοῦρτοι.

45 Pszellosz, *Chronographia* VII 20,2.

46 Annyira ritka, hogy éppén úgy felvethetővé teszi: Κοῦρτ- alakú népnév a Bizánci Birodalom keleti és sztyeppei határán nem feltétlen ez az egy képzelhető el. Hiszen eszünkbe juthat akár a Konstantinnál magánál felbukkanó másik, egészen biztos törzsnév, a Κοῦρτου(γεργμάτων) is (*De administrando imperio* 40,5.), ami persze megint a honfoglalókhoz kapcsolódik...

47 A teljesség igénye nélkül ilyen szöveghelyek pl.: XI 21., XIII 12., XIV 34., XIV 65., XVII 21., XVIII 104., XVIII 123. Még gyakrabban legalábbis hihető vagy valószínűsíthető: pl. XII 39., XII 67., XII 101., XIII 5., XIV 6. Dennis 2010. (éppén az MW kéziratoknak elsőbbséget adva) ezek közül nem is fogadja el, csak a XI 21., XII 39., XII 101., XVIII 104., XVIII 123. variánsát.

Felhasznált irodalom

- Bollók 2017.** Bollók Ádám: A *De administrando imperio* és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok*, 3. (2017) 6. sz. 1291–1332.
- Darkó 1915.** Darkó Jenő: *Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból.* (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXXIII/4.) MTA, Budapest, 1915.
- Dennis 2010.** *The Taktika of Leo VI. Text, Translation and Commentary.* Edidit, Anglice vertit, adnotavit George T. Dennis. Dumbarton Oaks, Washington DC, 2010. (Repr. 2014.)
- Kákóczki 2025.** Kákóczki Balázs: Bevezető. In VI. (Bölcs) Leó: *Taktika.* HUN-REN BTK Magyar Őstörténeti Kutatóközpont – HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet – PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2025.
- Kató–Kákóczki 2023.** Maurikiosz: *Sztratégikon. Hadvezérek kézikönyve.* Fordította: Kató Péter – Kákóczki Balázs. Ludovika, Budapest, 2023.
- Moravcsik 1988.** Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Akadémiai, Budapest, 1988. 16–23.
- Szabó 1851/52.** Szabó Károly: A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában. Bölc León császár adatai. *Új Magyar Múzeum*, 2. (1851–52) 1. sz. 299–309.
- Theoph. Cont.** *Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus* ex recognitione Immanuelis Beckeri. Weber, Bonnae, 1838.
- Tősér 2013.** Tősér Márton: II. Basileios bolgár háborúja és a balkáni hadjáratok nehézségei a bizánci hadügyi irodalom tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 2. sz. 413–439.
- Tősér 2015.** Tősér Márton: Kétfrontos harc: Bizánc és a besenyő és szeldzsuk támadások a XI. század közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 1. sz. 120–145.
- Vári 1900.** Vári Rezső: Bölc Leó Hadi taktikájának XVIII. fejezete. In Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfői.* MTA, Budapest, 1900. 3–89.

